

**ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ II – Ի ԿԵՐՊԱՐԸ ԺԱՆ ԴԱՐԴԵԼԻ
«ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ» ՄԵՋ**

Տասնչորսերորդ դարի 40–60 ական թթ. Կիլիկիայի Հայոց պետականության թերևս ամենամռայլ ժամանակաշրջանն էր, երբ քայքայման եզրին էր հասել երկրի քաղաքական համակարգը, խաթարվել էր պետության ընականոն առաջընթացը: Մի շրջան, երբ հաստատուն չէին ո՛չ արքայական ընաանիքները, ո՛չ եկեղեցական ժողովների որոշումները և ո՛չ էլ պետության սահմանները: Ահա այս խառը ռազմաքաղաքական ժամանակաշրջանում, հստակապես կարևորվում է Կոստանդին III Նորեցու (1344–1363 թթ.) իրական կերպարի բացահայտման փորձը՝ եղած սուղ տեղեկությունների հիման վրա: Իհարկե մենք հասկանում ենք, որ հնարավոր չէ տալ այս միապետի ամբողջական կերպարը, քանզի նրա մասին հիմնական տեղեկությունները արտացոլված են Ժան Դարգելի աշխատության մեջ, որի կողմնակալ վերաբերմունքը Կոստանդին II-ի նկատմամբ ակնհայտ է: Կիլիկիայի ռազմաքաղաքական վիճակը հատկապես ծանրացավ Լևոն IV-ի (1320–1342 թթ.) օրոք: Նրա դահակալության հենց սկզբից 1321–1322 թթ. երկրի հարթավայրային շրջանները միծապես ավերվեցին եգիպտական զորքերի կողմից: Սակայն անհեռատես եվրոպամետ քաղաքական ուղեգիծը, որ բնորոշ էր Լևոն IV-ին շարունակվեց նաև 1323 թ. հայ-եգիպտական հաշտության պայմանագրից հետո: Արդյունքը եգիպտական նոր 1335 թ. և 1336 թ. արշավանքներն էին: Եգիպտացիները զբաղեցին և կողոպտեցին Այասը, Մամեռոտիան, Ադանան, Երկրի առավել հարուստ և տնտեսապես առաջատար շրջանները: 1337 թ. կնքված հայ-եգիպտական հաշտության պայմանագրով եղիոյտական սուլթանությանն անցան հարթավայրային Կիլիկիայի զգալի մասը՝ մինչև Ջահան գետը Այաս նավահանգստով: Սա իրոք կործանարար հետևանքներ ունեցավ Հայոց պետականության համար և թագավորության հետագա թուլացումը մեծապես պայմանավորված էր այս փաստով:

Արգեն 1337 թ. եգիպտոսի և Կիլիկիայի թագավորության միջև հաշտության պայմանագրի ստորագրումից հետո պարզ էր, որ

արքունիքի կողմից վարվող քաղաքականությունը հայտնվել է փակուղում և Լևոն IV-ի դեպի Եվրոպա գործադրված հետագա ջանքերը էլ ավելի էին խորացնում պետության ճգնաժամը:

Այդ առումով իրավիճակն ավելի բարդացավ Լևոն IV -ի մահով (1342 թ.), որով փաստորեն կտրվեց Հեթումյան տոհմի արական ճյուղը, և դա՛հ անցավ մայրական կողմից Լևոն II-ի թոռ Գիղը Լուդինյանին: Բստ Դարդելի Հայոց դա՛հի նկատմամբ իրավունքները Գիղը Լուդինյանին հանձնել էր Լևոն IV-ը իր կտակով: Այդ ստումով սակայն հետարքրքիր է Սմբատ Գունդստաբլի «Դսուտաստանագիրք»-ը. որը կատարում էր օրենքների ժողովածուի դեր, և որտեղ հստակ գրված է, որ իգական գծով արքայի ազգականները որևէ իրավական հիմք չունեն դա՛հի նկատմամբ: «Եւ թե որգիք մեռել լինին թաղաւորին, նա որգոց որգիքն ժառանգեն ըստ թագաւորութիւն եւ ոչ զստերացն. Զի քանի որձ դասուն ժառանգքն բաւեն, նա իգացն իւսիսնած է յօրնաց է զի. զէզ օտար համարած է իգաց ժառանգացն յԱստուծոյ՝ Սովսեսի բերանով»¹, ընդ որում որձ գաս ասելով հեղինակը նկատի ունի նաև արքայի եղբոր, կամ արական գծով այլ ազգականներին: «Բայց թէ յանճարկութենէ լինի, որ բնաւ որդին չկենայ թագաւորին..., ապա զեղբոր որգիսն դնեն երկրին հաւատարիմքն յիրենց պարոնին աթոռն, որ յիրենց պարոնին սերմեն է եւ ոչ օտար սերմի ծնունդ»²: Այսպիսով Գիղը Լուդինյանի գահակալությունը հայկական օրենքներով օրինական չէր. քանզի նա ոչ արքայի օրինական ժառանգն էր և ոչ էլ արակսն գծով ազգակիցը: Սակայն նոր գահակալությանը էլ ավելի սրվեցին հայ-եգիպտական ծայրաստիճան բարդ հարաբերությունները, որն էլ պատճառ դարձավ հարեան մահմեդական կառավարիչների նորանոր արշավանքների: Արքունիքի վարած արևմտամետ անհեռատես քաղաքական ուղեգիծն էլ ստիպեց հայ ավագանուն պետական հեղաշրջում կազմակերպելու, որին պետք է ակտիվ մասնակցած լինեին նաև, եթե ոչ ղեկավարած, Կոստանդին Նդրեցին՝ ապագա Կոստանդին II-ը: 1345 թ. իշխանական խորհրդածողովում սպանված Գիղը Լուդինյանի փոխարեն իշխան-

¹ Դատաստանագիրք Սմբատ իշխանի (Գունդստաբլի), Ձեռագրերի համեմատութեամբ լոյս ընծայեց Վարդապետ Ղլտճեան, Ա, էջ 16, Սբ. Էջմիածին 1918թ.:

² Նույն տեղում:

ներր արքա են ընտրում Հենց Կոստանդին Նգրեցուն մարաջախս Բալզուխի որդուն:

Գի դը Լուզինյանի թագավորության շրջանից մինչև Սսի անկումը ժամանակաշրջանի Համար արժեքավոր ոկղրնադրյուր է Համարվում Ժան Դարդեյի «Ժամանակագրությունը»:

Դարդեյը աղգություն ֆրանսիացի է, ծագումով Ֆրանսիայի էստամպ գավառից և նկարագրված ժամանակաշրջանում Կիլիկիայում չի ապրել:³ 1377 թ. երուսազեմի ճանապարհին՝ Կահիրեում, նա Հանդիպում է գերեզմարված Լեոն V -ին և ապա իր կյանքը կապում աքսորյալ արքայի Հետ: Իր Հիմնական նյութը նա մեծ մասամբ քսպել է Լեոն Լուզինյանից: Ուստի պտոռահական չէ, «Ժամանակագրության» Հեղինակի ընդգծված սուբյեկտիվիզմն ու կոգմնակալությունը: Հեղինակը նշում է Լուզինյանների առաքելությունը, քաջությունն ու վեհանճնությունը փառարանող ուղեգիր՝ Աշխատության սկզբնական մասը, ուր նա խոսում է Հայոց արքաների մասին՝ սկսյալ Արդարից ու Տրդատից, լի է առասպելարանություն և թյուր տեղեկություններով: Խոսելով Հեթում I-ի մասին, նա նշում է, որ արքան ուներ յոթ որդիներ, և ապա ասդիս Հեթումի Հոր Կոստանդին պալլի որդիների անուններ: Առավել մանրամասն խոսելով Կիլիկյան Հայաստանի չորս արքաների մասին՝ նա հակադրում է երկու Լուզինյանն արքաներին Կոստանդին II-ի և Կոստանդին III-ի Հետ:

Առաջինը, որ փորձում է սպացուցել Դարդեյը, դա Լուզինյանների օրինական իրավունքն էր Հայոց գահի նկատմամբ, որը սլայմանավորված էր Լեոն IV-ի կտակով և Ամորի Լուզինյանի որդիների Լեոն II-ի թողը լինելու հանգամանքով:

Հակառակ դրան՝ Դարդեյը նշում է, որ Կոստանդին III-ը Բալզուխի (Պաղտին) մարաջախտի որդին է, ընդամենը որդին, որի իրավունքները հայկական գահի նկատմամբ ապօրինի են, քանզի նա ոչ մի ազգակցական և ոչ էլ խնամիական կապերով կապված չէր նախորդ Հեթումյան արքայատոհմի Հետ: Սակայն պատմիչը բնավ չի խոսում այն մասին, որ Կոստանդին Նգրեցին ևս ուներ ազգակցական կապեր դինաստիայի Հետ: Այսպես Կոստանդինը մայրական գծով

³ Г. Микаелян, История Киликийского Армянкого Государство, Ереван, 1952, с. 448.

⁴ Յովհաննու Դարդեյու ժամանակագրութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1891, գլ. ԺԴ, էջ 16 (այսուհետև Դարդեյ):

Սմբատ դուռնդատարի որդի՝ Լևոնի դուստր Մարիունի որդին էր։ Այսինքն Սմբատ գուռնդատարի թուռն էր⁵։ Բացի այդ Բալդուին Նորեմբուրգ տոհմը, որի ժառանգական կալվածքն էր դարձել Բարձր-բերդն իր շրջակայքով, Կոստանդին արքայազոր Հեթումյան արքայատոհմի հիմնադրից էր սերված։ Հիշատակության է արժանի նաև Ներսես Պալիանենցի և Հեթում պատմիչի շարունակողի վկայություններն այն մասին, որ Կոստանդին II-ը Լևոն IV-ի ազգականն էր։

Բալդուին մարաջախտի տոհմը Կիլիկիայի նշանավոր առաջնակարգ տոհմերից մեկն է եղել, որի վկայություններից է նաև նրա զբաղեցրած բարձր դիրքը պետական համակարգում և Բարձրբերդի պես կարևորագույն ամրություն տեր լինելը։ Նորեմբուրգի ճյուղի իշխանությունը հավանական է, որ պահպանված լինի Բարձրբերդում, ընդհուպ մինչև XV դ. 60-ական թթ. քանզի մինչև 1467 թ. այնտեղ կիսանկախ հայկական իշխանություն է գոյատևել։⁶

Կոստանդին Նորեմբուրգ իրավական, ազգակցական իրավունքներին դուրսվում է այն փաստը, որ նրան ընտրում են Կիլիկիայի նշանավոր պարոնները, այսինքն՝ երկրի քաղաքական վերնախավը ճանաչում է Կոստանդինի իրավունքները և հաստատում է Հայոց զահին։ Հայ իշխանների ժողովի և որոշման մասին հաղորդում է Հենց ինքը՝ Դարդելը։

Այսպիսով Դարդելի ջանքերն ապացուցելու, որ Կոստանդինը իրավական, ազգակցական առումով որևէ իրավունք չի ունեցել Հայոց զահի նկատմամբ անհիմն են։

«Իշխանք Հայոց ժողովեցան վերստին ի խորհուրդ եւ ընտրեցին եւ եղին ի թագաւոր զորդի պարոն Բողունի մեծի մարջախտին Հայոց, որ կոչեցաւ Կոստանդին»։⁷ Ուստի ելնելով ժամանակի օրենսդրական պահանջներից Հայոց իշխանները Կոստանդինին են ընտրում թագավոր, որը նախորդ արքայատոհմի հետ ամենասերտ ազգակցական կապեր ունեցող անձ էր։ Մի անձ, որ սերում էր Հեթումյանների ընդհանուր արմատից։

⁵ Դեյոնոյ Ալիշան, Սիսուան և Լեւոն մեծագործէ, Վեմետիկ 1885, էջ 149։

⁶ Rüdiger Collenberg, The Rupenides, Methumides and Lusignans, Paris, 1967, III աղյուսակ, H (2)։

⁷ Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հ. 1, Եր. 1951, էջ 89։

⁸ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, էջ 441, Ալիշան էջ 149։

⁹ Դարդել, գլ. ԽԱ, էջ 52։

Դարգելը ոչ պակաս կարևոր է համարում նաև արքաների բարոյական հատկանիշների նկարագրումը, որանգ ևս նրա համար առաջնայինը Լուգինյանների բարձր բարոյական որակների ընդգծումն է ի հակադրություն Կոստանդին III -ի: Այսպես Գի դը Լուգինյանին ներկայացնելով հավատի և երկրի շահերի ջերմեռանդ պաշտպան նշում է, որ հայերը սպանեցին նրան, քանզի նա շատ էր պատե-
րազմում օտար ասպատակիչների դեմ:¹⁰

Ըստ Դարգելի անհեթեթ իրավիճակ է ստացվում, երբ հայերը ոչ միայն չեն ուզում պատերազմել իրենց իսկ անվտանգության համար, այլև սպանում են իրենց համար պայքարող սյուզերենին: Մինչդեռ իրականությունը միանգամայն այլ էր: Գի դը Լուգինյանը երկիրը արտաքին վտանգից պաշտպանելու ջանք չէր թափում, դեռ ավելին 1359 թ. դրված մի ձեռագիր հիշատակարանում նշվում է, որ հայերը սպանեցին Գի դը Լուգինյանին, իր անպարկեշտ վարքի համար:¹¹

Ինչևէ, ի հակադրություն նրա մասին Դարգելի նկարագրության, մեր առջև է հառնում Կոստանդին II-ը որպես դաժան ու վախկոտ անձնավորություն: Դարգելը հատկապես ձգտում է ընդգծել նրա դաժանությունը Գիի եզրոր Ջիվան Լուգինյանի տիկնոջ՝ Սուլթանի և երկու որդիների նկատմամբ, որոնց ըստ պատմիչի Կոստանդինը ցանկանում էր ոչնչացնել բանտում, ուր իր հրամանով բանտարկվել էին, ապա և նրանց փախուստից հետո մարդասպաններ է ուղարկում Կիպրոս:¹²

Այստեղ անհավանական են թվում Կոստանդինին վերագրվող փորձերը ֆիզիկապես ոչնչացնելու կենդանի մնացած Լուգինյան-
ներին, քանզի ցանկության դեպքում արքայական բանտում այն հեշտությամբ կահավորվեր իրականացնել: Իսկ հարցի զուտ բարոյական առումով կարծում եմ, որ եթե իրոք Կոստանդինը մտադրություն է ունեցել գեթ հեռու պահել գահի հնարավոր հավակ-
նորդներին, ապա ըստ երևույթի իշխող դահակսյի համար Ջիվան դը Լուգինյանի ընտանիքը վտանգ է ներկայացրել, քանզի իշխող վերնախավում բնավ էլ քիչ չէին նրանց կողմնակիցներ: Ուստի տեղին է քարկոծել Կոստանդին II-ին քաղաքական հակառակորդներին

¹⁰ Նույն տեղում, գլ. ԼԹ, էջ 49:

¹¹ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, Եր. 1956, էջ 441:

¹² Ղարոբել, գլ. ԽԲ - ԽԳ, էջ 53 - 55:

չեղոքացնելու համար, մանավանդ որ նմանատիպ պրակտիկան բնավ խորթ չէր և կաթոլիկ միապետություններին:

Ըստ Դարգելի Կոստանդին II-ը կամագուրկ պետական ղեկավար էր: Նա ի տարբերություն Լուզինյանների, ունակ չէ պաշտպանելու պետության անվտանգությունը և ավելին, ունակ էր դավաճանություն. նա հոժարակամ եգիպտացիներին է զիջում Տարսուր և Ադանան: Մինչդեռ իրականում 1360 թ. Կիլիկիայի վրա է հարձակվում Հաղբալի էմիր Պայտամուրը, որից հայերը պարտվում են և ի վերջո կորսվում են վերոհիշյալ քաղաքները:¹³

Կոստանդին II-ի դահակալության ընթացքում պետությունը կորցրեց իր բարեբեր շրջանները, որոնց թվում և նրա ողնաշարը կազմող Դաշտային Կիլիկիան, զրկվեց ծովային ելքից, երկրից արտագաղթը ընդունեց հսկայական չափեր և իր հաջորդին թողեց շատ ավելի թույլ ու անկենսունակ պետություն, քան ստացել էր: Այնուամենայնիվ Կոստանդինին հաջողվեց պետության կյանքը ևրկարաճեց ևս մի որոշ ժամանակ: Անկենսունակ մի պետություն, որի գոյության հիմնասյուները մի ժամանակ Եվրոսյան և մոնղոլներն էին, այժմ դեմ հանդիման մնացել էր եգիպտական տարեցտարի զորացող սուլթանության առջև: Կոստանդինը առավելագույնս օգտագործեց եվրապական գործոնը, երբ Կիպրոսի և Հռոդոսի օժանդակությամբ 1346 թ. ժամանակավոր հաղթանակի հասավ եգիպտացիների դեմ և նույնիսկ վերագրավեց Այասը:¹⁴

1355 թ. Կոստանդինին ևս մեկ անգամ հաջողվեց ետ մղել Եգիպտական զորքերի Դաշտային Կիլիկիա կատարած արշավանքը: Սակայն հակամարտ կողմերի ուժերը խիստ անհավասար էին և 1360 թ. եգիպտական զորքերին ի վերջո հաջողվեց գրավել Դաշտային Կիլիկիան:

Հատկանշական է այն, որ Կիլիկիայի թագավորության թուլացման գործում անմասն չէր նաև Կիպրոսի Պետրոս I թագավորը, որի վերադարձյալ Դարգելի չեղոք կարծիք ունի: Այսպես Կոստանդին III-ի դաշնակից Պետրոսը, նույն 1360 թ., ըստ Դարգելի «հրավիրվեց» Կոռնիկոսին տիրելու, նրա բնակիչների կողմից:¹⁵ Սակայն իրականում

¹³ ԺՂ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, էջ 451:

¹⁴ Г. Микаелян, ст. 464.

¹⁵ Դարդել, գլ. ԽԱ, էջ 52:

յուրացրեց Կոստանդինի ձեռքում մնացած այդ միակ ծովային հենակետը: Ավելին դեռ Կոստանդինի կենդանության ժամանակ Պետրոսը փորձեց էր կատարում Հայոց գահի նկատմամբ իրավունքը ստանալու Հռոմի պապից, սկզբում իր ազգական Բոհեմունդ Լուդինյանի, ապա՝ և վերջինիս եղբոր՝ Լեոնի համար, սակայն առավել հավանական է հենց իր համար:

Նման խնդրանքների հիմքը Լուդինյանների, «օրինական», իրավունքներն էին և Հայոց իշխանների գիմում խնդրանքը¹⁶, որը Կոստանդինից դժգոհ մի քանի լատինամետ իշխանների նամակն էր ընդամենը: Հետաքրքրական է, որ Դարգելը շարունակելով իր կողմնակալ շարադրանքը պարունակեց իր ձեռքի Կոստանդին III-ին, Կոստանդին II-ի հորեղբոր որդուն համարում է ճորտական ծագումով անձ, որը չի համապատասխանում իրականությանը:

Կոստանդին II-ը մահացավ 1363 թ. և չնայած որ նա ունեցել էր արական ժառանգներ, որոնցից մեզ հայտնի են առնվազն երկուսը՝ Օշինը և Լեոնը, սակայն նրանք վաղ տարիքում մահանում են և իշխանների ընտրությունը կանգ է առնում Կոստանդինի ազգականի վրա: Սակայն Քուլլենբերգը նշում է, որ Կոստանդինը ունեցել է ևս մեկ որդի, որի որդին ու թոռն էին 1376-1424 թթ. իշխած Կոստանդինը և Կարապետը:¹⁷

Սուրբ Թադավոր Կոստանդին Աջուն առժեպ անեղին:¹⁸

Ահա այսպես է արտահայտվում ժամանակակից գրիչը Կոստանդին III-ի մասին: Սա վկայություն է այն բանի, որ Դարգելի կերտած Թադավորի կերպարը իրականում չի համապատասխանում Կոստանդին II-ի իսկական կերպարին:

¹⁶ Նույն տեղում, գլ. ԽԶ, էջ 57-58:

¹⁷ Rudt Collenberg, III աղյուսակ, Ի. (2).

¹⁸ ԺՂ դարի հիշատակարաններ, Ի. Բ, էջ 404:

DAVID TILOYAN

**THE INFORMATION OF JAN DARDEL'S
"THE ARMENIANS' CHRONOLOGY " ON KONSTANDIN II**
Summary

Levon Luzzinian's biographer, a catholic clergyman, Jan Dardel's biased attitude against the Luzzinians' dynastic adversary the Cilician king Constandin II Hetumian Nzretsi (1344-1362) is proved and substantiated in the article. Dardel introduced Constandin as a usurper, brutal, vindictive ruler, unable to secure the safety of state.

Contrary to that, the historical facts prove that Constandin II displaying his military, diplomatic and political proficiencies managed to prolong for a few decades the existence of the degrading kingdom. Dardel's accusations of Konstandin's personal features are not convincing. The author's biased attitude is obvious from them.

Dardel mentioned that Constandin has no any relation with the king family and became king in illegal way. Meanwhile Constandin II was descended from the Nzretsys who regarded as one of the Hetumians' branch. His choice was absolutely legal according to the laws in force of the mentioned period.

Though Dardel is considered one of the main original sources of the period, Dardel's work on the whole and Constandin's part specifically must be regarded with reserves and compared with the other original sources.